

U INTERMEZZU SVJETOVA

Čovjek je u svojoj biti *odnos*. To znači da on nije neko nešto, neko u sebi gotovo, dovršeno i zaokruženo biće, koje bi se još uz to moglo i odnositi spram nečega drugog. Naprotiv, čovjek jest *samo* u odnosu i po odnosu. Strogo gledano on i nema neku bit, u smislu postojane, jednom zauvijek ustanovljene, stalne naravi i ustroja. Njegova je bit naime takva da se svagda rađa i tek privremeno (epohalno) ustaljuje upravo u odnosu i iz odnosa, da bi potom – ponovno u odnosu i iz odnosa – postajala drugom i drukčijom.

Spram čega je čovjek u odnosu? Spram drugog čovjeka, spram sama sebe, općenito spram bića. Ali ni bića nisu naprosto postojeća, u sebi gotova i dovršena, već i sama jesu svagda tek u pojavljivanju, nastupanju, pristupanju, nadolaženju, susretanju, ili pak odmicanju, povlačenju, prikrivanju, nestajanju. No prije svega, da bi se uopće mogla pojaviti, da bi ih se uopće na koji način moglo sresti, bića trebaju nešto poput prethodno rastvorene čistine, poprišta i »igrišta« svojeg pojavljivanja i prikrivanja, prisustva i odsustva.

Čovjek se, doduše, ponajprije i najčešće odnosi spram mnoštva bića u njihovoj stalnoj mijeni, u igri njihova nastupanja i odstupanja, no može se – i to je ono što ga čini iznimnim među bićima – odnositi i spram same iskonske čistine u koju bića nailaze da bi prisustvovala i iz koje se povlače u odsutnost. U tradiciji filozofije ta je svem zbiljskom biću prethodeća čistina najčešće bila shvaćena kao 'mogućnost', te je na primjer u transcendentalnom filozofiranju odnos spram nje bio prepoznat kao nužni uvjet sveg iskustva bilo koje pojave uopće.

I biće je, i to baš kao biće, to što svagda jest tek u odnosu i po odnosu. Da bi uopće bilo, mora se i ono odnositi spram izvorne otvorenosti i čistine mogućeg prisustva i odsustva, a time i spram čovjeka, koji je pak sa svoje strane bitno upućen upravo na tu otvorenost. Jer čovjek se, rečeno je, u svojem svakodnevlju bavi gotovo isključivo onim zbiljskim, ili pak moguće zbiljskim, no može se, u iznimnoj zgodi – postajući time i sam izniman i budeći u sebi iznimnost čovjeka kao takvog – prvotnije, premda nikad isključivo, odnositi i spram same one čiste mogućnosti pojavljivanja svega, spram iskonske čistine sveg prisustva i odsustva. U tom odnosu više nije upućen ni na koje i ni na kakvo biće, nego na samo ono biti u svakom mogućem biću, na 'bitak'.

Ali ništa pogrešnije nego sam taj 'bitak' opet razumjeti kao nešto postojano, gotovo i postojeće. 'Bitak' nije biće, a ponajmanje nekakvo postojeće nešto. Gotovo nesavladiva čovjekova navika i snaga supstancijaliziranja svojstvena gramatički ustrojenu jeziku kao da sile na to da se i sam 'bitak', ma i protiv volje, pomišlja kao neko biće. No i 'bitak' jest samo u odnosu i po odnosu. I samo ono biti u svemu bitno je ograničeno i konačno, prožeto dubokom ništavnošću, koja čini to da se 'bitak' – paradoksalno: da bi uopće bio – mora svagda iznova ovako ili onako upuštati u odnos spram iskonske čistine mogućeg pojavljivanja i prikrivanja, što dakle ujedno znači spram biti čovjeka i spram mogućnosti bića. Povijesni odnos »nije samo ni spekulativno jedinstvo 'formalnog' i 'materijalnog', nego, preko njega, iznad i ispred njega, takova izvorna punina da su 'apstrakcije' (kao 'bit čovjeka', 'bitak', 'bića', etc.) zapravo samo indicirajući primjerene, ne približavajući se 'stvari' nikada do kraja«¹.

Bitak, bit čovjeka i bića jesu dakle u odnosu, iz odnosa i po odnosu. Taj svemu prethodeći odnos ne smije se nipošto misliti kao puko apstraktan i formalan. Naprotiv, u njemu je sadržana takva »iskonska punina« da se u usporedbi s tim i sam bitak i bit čovjeka i cjelina bilo kako pomislivih i zamislivih, mogućih i zbiljskih bića pokazuju kao nešto tek izvedeno. U odnosu i kao odnos sve to jest ujedno i zajedno u iskonskom, nerazlučivom jedinstvu: »*Povijest* nije drugo do zbivanje *odnosa* biti čovjeka, bića i bitka. U strogom smislu, povijest je *odnos*, naravno, ako se pod njim ne razumije formalizirana relacija relata, u koju može ući bilo što, nego *izvorna punina* po kojoj sve povijesno *jest*. Ovaj *odnos* nije nešto naknadno što pretpostavlja samostalno bivstvovanje čovjeka, s jedne, a bića i bitka, s druge strane.«²

To iskonsko jedinstvo odnosa možda je najuputnije misliti kao *sklop*, pri čemu ta riječ smislom ukazuje na ono što izriče jedna od vodećih riječi ranoga grčkog mišljenja *ἀρμολία*, koja naznačuje neko čudesno jedinstvo onih krajnje različitih, štoviše suprotnih, koji su ipak jedno s drugim 'uklopljeni' i 'sklopljeni', 'uzglobljeni' na taj način da u tom sklopu ono različito i suprotno ne samo ne gubi ništa od svoje vlastitosti, svojstvenosti, individualnosti, nego je naprotiv upravo u toj zajednici s onim sebi suprotnim čuva, štoviše osnažuje i potvrđuje.

Ako već čovjek, bića i bitak nisu ništa postojeće, nego jesu – bolje rečeno svaki put bivaju – samo u odnosu kao sklopu i iz njega, tad taj sklop još manje može biti nešto što jest u smislu naprostog postojanja. Sklop jest samo i jedino time da

¹ Vanja Sutlić, *Bit i suvremenost. S Marxom na putu k povijesnom mišljenju*, Sarajevo 1967, 371 i d.

² V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, 363.

se svagda stječe, slučuje, događa. Utoliko je sklop bitka, biti čovjeka i bića u njihovoj mogućnosti neka bitno »*jednokratna, iskonska povijesna zgodna*«³, to znači ni na što drugo svediva povijesno-epohalna konstelacija onoga što iz sklopa proizlazi na svjetlo pojave. Filozofijski shvaćena, povijest nije tek pripovijedanje o djelima i trpnjama, o usponima i padovima živih bića u svijetu, nije čak ni samo to sudbinsko zbivanje, već je prije svega toga zgodna iskršavanja, uposebljenje, individualiranja bitka, biti čovjeka i cjeline mogućih i zbiljskih bića u jednu, svaki put jednokratnu konstelaciju koju nazivamo 'svijetom'. Svijet je »povijesno-epohalno svjetlo«⁴, u kojem se objavljuje i ujedno uskraćuje bitak, u koje nastupaju i iz kojeg se povlače bića, za koje skrbi, čuva ga i njeguje čovjek, prije svega tako da u bićima i posredstvom bića odjelovljuje, pro-iz-vodi, a to znači očituje i pokazuje epohalno jednokratno objavljenje bitka.

Ono što, tako reći, skrivljuje to da bitak, bit čovjeka i bića u cjelini svakô na svoj način uistinu *nisu*, već samo *bivaju*, i to samo u uzajamnom odnosu i iz tog odnosa, tj. sklopa, tj. zgone, i to svaki put u jednokratnoj povijesno-epohalnoj konstelaciji, 'jest' *ništa*, kojim je svako od toga na svoj način prožeto i koje tvori iskon i bezdano središte samog sklopa kao takvog. Premda se to 'ništa' čovjeku u pravilu pričinja tek praznim i ništavim, može on – živi li sebe kao odnos i zna li da je i on sam jedan od momenata cjelovitoga povijesnog sklopa – upravo u tom »ništa« iskusiti najdublju, sveomogućujuću moć.

Unutar svijeta postojećih bića ono ništa očituje se tek dubljem i pomnijem pogledu, i to »u često jedva vidljivom tragu«, na primjer »kao granica, kao otpor, kao kontura lika, kao sjena, kao prizvuk i podtekst«⁵, što sve našem uobičajenom pogledu svagda uzmiče pred prividom punine i snage prisutnog bića. No korak dalje u mišljenju očitovat će ono ništa štoviše i kao granicu cjelokupnog bića kao takvog, kao onu među preko koje i izvan koje naprosto više ne može biti ničega. U oba ta slučaja ono ništa iskušava se samo niječno, kao puka lišenost, nedostajanje bića i nečega, te utoliko kao »ništavno ništa«⁶. Tek se dubljem uvidu onog mišljenja koje zna čuti i slijediti »bezglasni nagovor 'ničega' u zbivanju«⁷ to 'ništa' više ne pokazuje samo kao neprekoračivi obod obuhvatnoga kruga svijeta, nego izvornije kao samo njegovo središte: »Van 'kruga' ovog svijeta [...] leži

³ Vanja Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest. Oglеди uz filozofijsko ustrojstvo Marxove misli*, Zagreb 1974, 56.

⁴ Isto, 56.

⁵ V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, 410.

⁶ Isto, 420.

⁷ Isto 415.

‘ništa’, i to ovaj svijet pri povratku u ‘krug’ čini tako familijarnim, skrovitim i pozdanim makar koliko inače bio kompliciran. Ali nije ono samo van tog ‘kruga’: ‘ništa’ je i u srži ovog svijeta jer se on održava samo dinamikom stalnog obnavljanja i od početka prijeti da rastvori strukturu ovog svijeta.«⁸

Živo, pozitivno, »moćno, omogućavajuće ‘ništa’«⁹ pravi je sadržaj onoga što iskušavamo kao vrijeme i kao slobodu. »S vremenom je dana posljednja međa (horos), *horizont*, obzorje svijeta, njegov povijesni *principium individuationis*.«¹⁰ Shvati li se vrijeme ne tek formalno i apstraktno, naime kao izvanjska mjera i granica kretanja i bivanja, nego kao živi, ispunjeni vijek onog što biva, te tek *ujedno* s tim i kao njegova, iz njega samog izrasla, omatajuća, omeđujuća i upoedinjujuća vlastita granica i mjera, i shvati li se jednako tako sloboda ne tek kao apstraktna mogućnost izabiranja, nego kao pozitivna zadaća, svojstvena svagda samo jednom čovjeku, naraštaju ili pak narodu, njima i jedino njima – tad se postupno počinje naslućivati nešto od čudesne pozitivnosti moćnoga ništa, koje individuiru, uposebljava tako da svako biće stavlja u njegov, samo njemu dan i zadan *položaj*: »Bića *jesu* po svom položaju koji nije samo prostorno plasiranje-smještaj nego prije svega važnost, zadatak, posao, djelo, napor, ushit, omalovaženje, prednost, odmor, blizina, udaljenost, obaveza, prijetnja, ne-volja itd. – ukratko: prisutnost ili ne-prisutnost, značenje i smisao.«¹¹

Vrijeme kao povijesno vrijeme »jest ujedno *bivstvovanje* (vijek, vita, bios, život) povijesti i *mjera* (tempus – hronos, odmjereno vrijeme) ovog bivstvovanja«¹². Sloboda je – u bitnom »diskontinuitetu povijesnog zbivanja«¹³ – otvorenost za primanje i prisvajanje svog položaja, odnosno zadatka, te za proizvođenje s njim u skladu. »Takav pojam [...] je sadržajan, za razliku od onog formalnog; on vidi slobodu tamo gdje je očima novovjekovnog svijeta nismo skloni vidjeti, u spontanosti prirodno rasta, u događanju pravog vremena, u spontanosti gesta.«¹⁴

Proizvedeće, a to sad znači dajuće, pružajuće i uposebljujuće ništa skriva se ponajprije u onomu što nazivamo *slobodnim vremenom*. Daleko od svakog puko sadašnjeg trenutka na apstraktnom kontinuumu vremenskih dimenzija sadašnjosti, budućnosti i prošlosti, ravnodušno jednakog svakom drugom, slobodno vrijeme

⁸ Isto, 255.

⁹ Isto, 416.

¹⁰ Isto, 34.

¹¹ Isto, 411.

¹² Isto, 34, bilj. 28. U knjizi pogrešno; treba stajati: 27.

¹³ Isto, 256, bilj. 1.

¹⁴ Isto.

je istinski »temeljno vrijeme povijesti«¹⁵ upravo kao »duboko iskušeni trenutak sadašnjice«¹⁶ i kao »iznimni trenutak« u kojem »i čovjek i svijet postaju *su-vremeni*, što znači da doista jesu«¹⁷. Bez straha od pretjerane emfaze može i mora tako shvaćeno slobodno vrijeme biti nazvano čudom: »Da je 'slobodno vrijeme', to jest nekontrolirano, neplanirano, ne-esencijalno, ne-prirodno, uopće moguće, da je samo 'vandimenzionalno' vrijeme uopće moguće, *eto onog čuda nad kojim zastaje jedna dublja misao nego što je filozofija*, čuda koje ostavlja za sobom svu metafiziku i sav rad uopće, čuda događanja prije događaja, da tako kažemo: povijesti prije svake povijesti.«¹⁸ Pitanje je mogu li sloboda i vrijeme sadržani u tom čudesnom, tako reći pretpovijesnom »slobodnom vremenu« uopće ikada postati temom misli.¹⁹ A ipak, upravo u tome treba prepoznati najviši i najprječi zadatak misli i mišljenja: »To je najveći, jedva zamišljivi 'zadatak' misli: *da misli povijesnu individuaciju u njenom iskonu*, ne po onome kako se već očitovala. U intermezzu epoha, povijesnih svjetova, misli je kao da nema što da misli: čak je i cjelina prethodno različitog, koje je naknadno povezano u osvrtu na sveuspostavljajući iskon, ostala za njom. Pa ipak misao nikad nije tako slobodna i vlastita kao u tom 'hiatusu irrationalis': tu ona nije odijeljena od 'bitka' – kako bi tek naknadno, preko 'bića', 'stvari', 'predmeta' do njega došla; tu je ona *jedno* s poviješću i zato povijesno-tvorna.«²⁰

S obzirom na svoj položaj i mjesto, drugim riječima na svoj najviši zadatak, povijesno mišljenje se, u najstrožem smislu riječi, zbiva u međuprostoru, u *intermezzu* svjetova. Utoliko mu više nisu svojstveni lik, ustrojstvo i bitni način opredmećujućeg i predstavljajućeg mišljenja *o nečemu*. Bliže bi njegovu narav očitovala odredba mišljenja *nečega*, u objektinom i subjektinom smislu ujedno, dakle kao mišljenja koje ono što misli tim mišljenjem tek uopće pro-iz-vodi, što znači izvodi na svjetlo pojave, očituje i pokazuje. Riječ je tu prije o nekom »do-puštajućem mišljenju«²¹, kojemu je dalek svaki s-hvaćajući, po-imajući operativni, radni zahvat prerađujućeg, proračunavajućeg i preoblikujućeg metafizičkog »forsiranja stvari«²².

Povijesno mišljenje počiva na pribranoj odluci za skromnost primanja i skrb oko primljenog, za jednostavnost, gotovo neupadljivost sabranog kazivanja.²³ Premda,

¹⁵ Isto, 41.

¹⁶ Isto, 419.

¹⁷ Isto, 268.

¹⁸ V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, 38.

¹⁹ Isto, 39.

²⁰ V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, 387.

²¹ V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, 284.

²² Isto.

²³ Isto, 283.

odmjereno u odnosu na moć, gotovo svemoć sverazlažućeg i sveobrazlažućeg mišljenja kakvo znamo iz dosadašnje predaje filozofije, naoko sasvim nemoćno i krhko, lutajuće i svagda bez jamstva pred mogućnošću potpunog promašaja, povijesno mišljenje sluti da njegov oproštaj i iskorak iz bitno zatvorenog kruga moći, tog totalnog, sve ubrzanijeg kruženja uvijek istog na sve višem stupnju samopotenciranja, ne potječe iz puke nemoći, nego upravo obratno »iz obilja, suviška, životnosti za koju je ‘moć’ svagda pro-sjek, od-sijecanje raz-lučenja, razlike«²⁴.

Dopuštajući, budeći i njegujući živu razliku, svojstvenost, neusporedivu jednokratnu vlastitost onoga što živi, povijesno se mišljenje više ne da očarati i zavešti idealom snage stajnosti, postojanosti, trajnosti u svemu što jest: »Stojna ljepota bitka jest u njegovoj trajnosti. Lijepiti se za *takav* život nije naša stvar.«²⁵ Sva će njegova težnja, često tek muka upornog traženja i sustajanja, biti upućena na mnogostruko opetovano otvaranje i oslobađanje mogućnosti da se rad – koji »metafizički uzet jest isto što i moć«²⁶, odnosno »gospodstvo i vlast nad svim što jest i nad samim sobom, posljednja mogućnost svega i moć nad svim koja sebe postavlja i u svemu ispostavlja«²⁷ – »obrne, raz-loži i tako obrati u *povijesnu* pro-iz-vodnju bića iz pri-gode bitka i vremena koji će čovjeku, u njegovoj biti, drugačije, u-godnije po-godovati od gospodstva i gospodarenja«²⁸.

Kao i sam rad, i povijesno je mišljenje u svojoj osnovi suočeno jedino sa samim onim ništa u središtu povijesnog sklopa kao takvog. No dok se rad – to znači bitak bića kao rad – spram tog ništa kao svoje »*načelne granice*« odnosi, i to posredstvom »čovjeka radnika«, uvijek i jedino tako da ga bezuvjetno hoće i mora neutralizirati, tako reći pripitomiti, »domesticirati i kao domesticirano potčini[ti] sebi – čineći iz njega (iz Ništa) unutrašnji pokretač svog vječnog kruženja oko sebe i za sebe, sve na višoj razini samotranscendencije u imanenciji«²⁹, dotle se povijesno mišljenje bez jamstva, osiguranja i zaštite otvara spram *povijesnog ništa* u *intermezzu* svjetova, te se – svjesno toga da je »iz ništenja [...] nemoguće iskočiti« i da mu se stoga »valja suprotstaviti na njegovu tlu«³⁰ – neupadljivo smješta i naseljava u samo središte moći, tamo gdje je ona jedino nemoćna: »Obrat svijeta moguć je samo iz njegova središta, ne iz oboda koji hoće da korigira vrtnju ‘kruga.’«³¹

²⁴ Isto, 59.

²⁵ Isto, 149.

²⁶ Isto, 157.

²⁷ Isto, 43.

²⁸ Isto, 283.

²⁹ Isto, 260 i d.

³⁰ V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, 420.

³¹ V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, 150.

U tom središtu i iz njega »izvještava čovjek o 'vijesti', donosi je, i time se sabire za dodijeljenu povijest«³². Upravo je u tome daljnja, punija i konkretnija odredba onoga što zapravo kazuje ishodišna i uputna riječ »odnos«. Jer »latinska riječ *relatio* znači *uzvratanje* onome koji se obratio na nekoga i utoliko izriče mogućnost i temelj *izvještavanja, pripovijedanja, govorenja*«³³. Povijesni sklop i njegova zгода najprisnije su vezani uz kazivanje. Stoga je jednako točno reći »da se povijesni sklop događa u kazivanju«³⁴ kao i to da je »da bi došlo do kazivanja potrebna [...] zгода povijesnog sklopa«³⁵, ili pak da je »navješćivanje kao bit govora dalo [...] povijesni sklop«³⁶. No, osnovno je da »jednostavno, pravo kazivanje« o kojemu je tu riječ nikada nije puko govorenje, nasumično oglašavanje ili pak samouvjerenost »jezičanje«. Bezuvjetni preduvjet toga da se čudnovatost »jednostavnosti« tog kazivanja samo i početno približi bila bi obuhvatna i temeljita »destrukcija one ontologije koja leži u osnovi svake lingvistike«³⁷. Prije svega treba ustrajavati na tome da je bit jednostavnog kazivanja u mišljenju.³⁸ Kazivanje pak nije nikakvo sredstvo naknadnog priopćenja onog već mišljenog i domišljenog. Samo mišljenje u sebi se zbiva kao kazivanje. U skladu s mijenom iskustva i određenja mišljenja kao povijesnog, bit će iz temelja izmijenjen i ustroj njemu pripadnog kazivanja. Premda ono, naime, još uvijek govori u iskazima, izjavnim rečenicama, te rečenice »nisu više ništa logičko i gramatičko, nego su dobile karakter zbijanja«³⁹. Govor, iskušen iz povijesnog mišljenja, »nije sredstvo sporazumijevanja, nego kompleksno dovođenje bitka, vremena, biti čovjeka i bića na čistac«⁴⁰.

Tako će povijesnome mišljenju »na kraju filozofiranja i metafilozofiranja« najvažnijom zadaćom ostati jednostavnost kazivanja⁴¹ i ono će se sve više posvećivati upornim pokušajima da pomno i oprezno »oslobađa 'jezik' za ono što on kazuje«⁴². Na koncu će mu se čak učiniti kako bi moglo biti da je »na pomolu [...] usred historijske događajstine, povijesni čovjek koji skrbno prima povijesnu

³² V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, 35.

³³ Isto.

³⁴ Vanja Sutlić, *Kako čitati Heideggera. Uvod u problematsku raznu »Sein und Zeit«-a i okolnih spisa*. Zagreb s. a. [1989], 99.

³⁵ Vanja Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest. Povijesno mišljenje kao kritika kriptofilozofijskog ustrojstva Marxove misli*. Drugo, prošireno i popravljeno izdanje, Zagreb 1987, 218.

³⁶ V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, 148.

³⁷ V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*. Drugo izdanje, 32.

³⁸ Isto, 218.

³⁹ V. Sutlić, *Kako čitati Heideggera*, 99.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*. Drugo izdanje, 32.

⁴² V. Sutlić, *Kako čitati Heideggera*, 179.

zgodu u povijesnom mišljenju, u kojemu se sabire zgodi potrebno primanje na gôd danog i u središtu svijeta zgođenog kazivanja konačne, jednokratne zgođe, koja je našla svoje kućište i time prebivalište čovjeka u povijesnom zovu i kaži⁴³. No, takva povijesna čovjeka – istog koji je godinama ranije već bio zazvan kao »zavičajni čovjek u harmoničnoj cjelini povijesnog sklopa, kojeg svako djelo jest djelo povijesti«⁴⁴ – upravo taj u zgodi povijesnog sklopa i njenoj kaži konačno nađeni zavičaj, dom i prebivalište ujedno nepovratno odvaja od srodnih mu bića i čini ga gotovo potpunim strancem među njima: »Kad počinjemo misliti nešto novo, onda počinjemo nekako i na novi način kazivati – pa se u vlastitom jeziku osjećamo kao stranci, a tako izgledamo i svojim sunarodnjacima (i ne samo njima) – ne zato da bismo prešli na drugi jezik, nego da bismo za sebe našli kazivanja koje je primjereno onome što mislimo, što nam se pokazuje.«⁴⁵

No rastuća osamljenost nije dovela do sustajanja onih u poznim godinama sve naglašenijih pokušaja da se pažljivim koracima mišljenja uvijek iznova poseže u riznicu starih riječi slavenskih jezika, za koje se činilo da bi upravo u svojevrсноj »naivnosti« mogli biti za jednostavno kazivanje podobniji od »preopterećenih jezika metafizičkog Zapada«⁴⁶. Koliko daleko su ra zacijelo tek početna nastojanja dovela, to neka ovdje ostane pitanjem. Izgleda da je pitanjem ostalo i onome čijem su djelu posvećena ova promišljanja. O punoj izloženosti, nesigurnosti i krajnjoj neizvjesnosti ishoda, kao i o tome da »samo onaj koji bi da doista živi, može u pravom smislu promašiti svoj život«⁴⁷ znao je više nego dovoljno. Ne tek na kraju rijetko ustrajna i jedinstvena misaonog puta, nego već u prvoj, možda i temeljnoj svojoj knjizi nedvosmisleno je navijestio usud vlastita mišljenja: »Na nama je da nađemo primjeren jezik, čak uz cijenu da nas svjetlost novog svijeta u iskonu zabljesne, iznenadi, da sustanemo, da eventualno tek zamucamo.«⁴⁸

⁴³ Vanja Sutlić, *Uvod u povijesno mišljenje. Hegel – Marx*. Priredili D. Barbarić, B. Drbohlav, D. Savić. Zagreb 1994, 161.

⁴⁴ V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, 382.

⁴⁵ V. Sutlić, *Uvod u povijesno mišljenje*, 116.

⁴⁶ V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*. Drugo izdanje, 32.

⁴⁷ V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, 420 i d.

⁴⁸ Isto, 197.